

**АНТИТОТАЛІТАРНІ АСПЕКТИ БАГРЯНОЗНАВСТВА:
ДІАСПОРНИЙ ТА МАТЕРИКОВИЙ ДИСКУРС****ANTI-TOTALITARIAN ASPECTS OF LITERARY STUDIES ABOUT BAHRIANYI:
DIASPORA AND MAINLAND DISCOURSE****Михида І.С.,***orcid.org/0009-0006-5498-3155**аспірант кафедри української філології та журналістики**Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка*

У статті здійснено системний аналіз вітчизняного та діаспорного літературознавчого дискурсу, присвяченого осмисленню анти тоталітарної та системоборчої складової творчості Івана Багряного. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю цілісного узагальнення тридесятилітнього досвіду формування багрянознавства як окремої галузі історії української літератури та виявлення перспективних векторів вивчення прози митця в контексті націєтворчих процесів.

Мета статті – окреслити спектр наукової рецепції художнього й публіцистичного доробку І. Багряного, що експлікують його непримиренність до радянської тоталітарної системи, яка реалізована через психоавтобіографічну образну парадигму та маркери вольового спротиву героїв.

У процесі дослідження застосовано історико-літературний, системно-описовий та компаративний методи, а також елементи герменевтичного аналізу наукових джерел. Розглянуто динаміку критичного сприйняття творів письменника: від розгромних ідеологічних рецензій радянських «пролетарських критиків» 1920-х років (Б. Коваленко, К. Потапчук) до рецепцій у закордонних україномовних виданнях еміграційного періоду (Ю. Шевельов, Г. Костюк, В. Гришко, У. Самчук) та сучасних материкових студій.

Доведено, що попри дискусійність окремих естетичних компонентів, назв чи фіналів («Сад Гетсиманський», «Морітурі»), ключові дослідники одноставно виділяють масштабність анти тоталітарного пафосу письменника. Окрему увагу звернено на проаналізовану в критиці парадигму «анти тоталітарний – націєтворчий», де персонажі постають носіями ідеалу «вольової української людини», здатної здолати прес НКВС. На основі систематизації джерел виокремлено ключові напрями сучасного багрянознавства: біографічний, поетикальний, герменевтичний та психологічний. Констатовано, що перспективним завданням є поглиблене вивчення психосвіту митця як чинника його антиімперського художнього мислення.

Ключові слова: Іван Багряний, багрянознавство, анти тоталітарний дискурс, літературна рецепція, психоавтобіографічна проза, контент спротиву, націєтворчий потенціал.

The article provides a systemic analysis of domestic and diaspora literary discourse dedicated to understanding the anti-totalitarian and anti-systemic components of Ivan Bahrianyi's work. The relevance of the study is driven by the need for a holistic synthesis of the three-decade-long experience of shaping Bahrianyi studies as a distinct branch of the history of Ukrainian literature, as well as identifying promising vectors for exploring the author's prose in the context of nation-building processes.

The purpose of the article is to outline the spectrum of scholarly receptions of I. Bahrianyi's fiction and publicistic heritage that explicate the artist's irreconcilability with the Soviet totalitarian system, realized through a psycho-autobiographical figurative paradigm and markers of the characters' strong-willed resistance.

In the course of the research, historical-literary, systemic-descriptive, and comparative methods were applied, alongside elements of hermeneutic analysis of scholarly sources. The dynamics of the critical reception of the writer's works are examined: from the scathing ideological reviews of Soviet «proletarian critics» in the 1920s (B. Kovalenko, K. Potapchuk) to receptions in foreign Ukrainian-language publications of the emigration period (Y. Shevelov, H. Kostyuk, V. Hryshko, U. Samchuk) and contemporary mainland studies.

It is proven that despite the debate surrounding certain aesthetic components, titles, or endings («The Garden of Gethsemane», «Morituri»), key researchers unanimously highlight the scale of the author's anti-totalitarian pathos. Particular attention is paid to the «anti-totalitarian – nation-building» paradigm analyzed in literary criticism, where characters emerge as carriers of the ideal of a «strong-willed Ukrainian person» capable of overcoming the pressure of the NKVD. Based on the systematization of sources, the key directions of modern Bahrianyi studies are identified: biographical, poetical, hermeneutic, and psychological. It is concluded that a promising task for future research is an in-depth study of the artist's inner psychological world as a factor shaping his anti-imperial artistic thinking.

Key words: Ivan Bahrianyi, Bahrianyi studies, anti-totalitarian discourse, literary reception, psycho-autobiographical prose, content of resistance, nation-building potential.

Постановка проблеми. Літературний твір апіорі має в собі відбиток психосвіту автора, його спрямованості. Пояснення цьому можна шукати в царині психоаналізу, аналітичної й гуманістичної психології та інших психологічних концепцій. А також літературознавчої біографістики та мемуарних джерел, які засвідчують ті чи інші інтенції автора. Зрозуміло, що осмислення такого всеохопного в межах конкретного авторського доробку явища як антитоталітарна спрямованість вимагає глибокого вивчення психосвіту митця, внутрішніх закономірностей, які спричинили саме такий тип мислення й художнього бачення з одного боку й, за наявності, найширшого кола досліджень, які засвідчують зазначену авторську інтенцію. Нині з впевненістю можна сказати, що особистість і творчість Івана Багряного дають матеріал для таких студій. Це ж стосується й історіографічних досліджень багрянознавства, чому й приділяємо увагу в цій статті.

На початку 90-х років XX століття, коли видавнича сфера ледве не конкурувала з історико-літературною, українське літературознавство перебувало в евристичній стадії захоплення від незнаного й осягнення прогалін. Стосувалося це й творчого доробку Івана Багряного, зокрема, романів «Тигролови» та «Сад Гетсиманський», в яких разом із художнім розкриттям природи радянської тоталітарної системи, яскраво прозирає тема спротиву, зображується на той час майже немислима для читача оптимістична картина перемоги над нею, представлена здатність українства протистояти й боротися.

Зрозуміла річ, в умовах відсутності в читачеві літературознавчому просторі загальної картини закритого й втраченого це було зірковим надбанням, яке, водночас, потребувало контексту й цілого «зоряного неба» повернутої історії української літератури й творчості окремих авторів, у нашому випадку, Івана Багряного. А зараз, коли цей процес успішно триває, актуалізується осягнення літературознавчого дискурсу в цілому і його здобутки в розумінні протестної, системоборчої складової, яка великою мірою визначає спрямованість творів письменника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвиток багрянознавства як галузі історії української літератури з початку 90-х років XX століття до сьогодні у відкритому просторі України як держави не можна не узгоджувати з його побутуванням в діаспорі, де місце письменника визначалося впродовж цілого періоду творчого поставання. Саме тому серед найвагоміших досліджень корелюють імена дослідників діаспори

Г. Костюка М. Неврлого, Ю. Шевельова, з одного боку, й М. Балаклицького [1], М. Сподарця [2], Л. Череватенка [3], Г. Клочека [4], й особливо О. Шугая, з іншого, котрі доклали зусиль до висвітлення біографічних матеріалів та публікації художньої прози й публіцистики митця, наділеного «вулканічною творчою енергетикою» [4, с. 13].

Серед студій останніх років варто відзначити наукові статті та навчальний посібник Н. Колошук (2010), монографію Л. Михиди (2015), статті В. Працьовитого (2024), К. Годік (2024) та ін. дослідників.

Визначення мети. Передбачено окреслення спектру літературознавчих досліджень творчого доробку І. Багряного, які виявляють непримиренність митця до радянської тоталітарної системи, й опору їй, представленого в літературній критиці й сучасних наукових студіях, та в зображенні маркерів спроможності героїв до відкритого протистояння у психоавтобіографічній прозі письменника.

Виклад основного матеріалу. У сучасному багрянознавстві констатовано, що першою надрукованою книгою митця стала збірка новел «Чорні силуети» (1925) під псевдонімом І. Полярний. Після цього були публікації в часописах «Уж», «Всесвіт», «Червоний клич», про які ми вже писали [5].

Але не вони зумовили популярність письменника у 20-х роках XX століття. За словами Г. Костюка, до «вибраної літературної еліти» МАРСу І. Багрянний увійшов саме як поет із «оригінальною співучою і водночас пристрасно-ораторською, політично загостреною лірикою» [6, с. 430]. Йдеться про поетичну збірку «До меж заказаних» (1927), поему «Ave Maria» (1927) та роман у віршах «Скелька» (1929). Не заперечуючи вагомості ліричного набуtku, все ж можемо стверджувати, що місце І. Багряного в історії літератури визначає велика зріла проза. Пророкою виявилася позиція Ю. Клена, котрий писав: «Більшість віршів Багряного носить публіцистичний характер і, зачитані з естради, вони завжди матимуть успіх», та «навіть залишаться в історії української літератури, на відміну від «Звіроловів»» [7, с. 438].

І якщо колеги по перу з ВАПЛІТівською позицією, зорієнтованою на «психологічну Європу», оцінювали естетичні якості творів, то в рецепції «пролетарських літературних критиків» Б. Коваленка, К. Потапчука, О. Правдюка та ін. вони набули «лихої слави», що стало причиною «вилучення з бібліотек і книжкових крам-

ниць книг письменника» і «політичних переслідувань» згодом [8, с. 9].

Як зауважує О. Геращенко, з одного боку маємо «величальний відгук» І. Ярмолинського на «Скельку»: «віршований роман Багряного (зауважимо, що це був перший зразок такої форми в українській літературі – І. М.) вражає насамперед бездоганною єдністю, витонченою врівноваженістю форми й змісту, емоційною насиченістю та всебічним відображенням психіки героїв», а з другого – розгромну рецензію на поему «Ave Maria», яку «тодішній провідний критик Б. Коваленко» називає «наївною похабщиною гіршого бульварного гатунку», «порнографічним натуралізмом» та «містичною неписьменною пошлятиною, що її Багряний видає за філософію» [9, с. 219].

Та все ж не «вульгарність» була страшною для системи, хоч подібна риторика й була прикриттям. По-справжньому небезпечною була антитоталітарна спрямованість. «Цькування офіційної критики, остракізм, арешти, підвали (льохи) НКВД, пересильні тюрми, етапи, табори Далекого Сходу, втечу, [...], новий арешт, нові тортури...», – так описує Г. Костюк ті поневіряння, які, тим не менш, дозволили автору вносити «щось нове та свіже в літературу» [6, с. 430]. Унаслідок арешту, перебування у в'язниці й заслання та втечі звідти митець був змушений покинути радянський союз у 1943 р. і працювати надалі в еміграції, де його «масштабні прозові твори» було високо поціновано дописувачами закордонних україномовних видань [8, с. 10].

На роман «Тигролови» (1943) відгукнулися Ю. Дивнич-Лаврінченко, Д. Нитченко, В. Гришко та ін. Роман було названо «новим словом в українській літературі» та «проривом світового масштабу» [10, с. 13]. Г. Костюк відзначає «виразне змагання автора зі старою шаблоновою схемою пригодницької повісті» [6, с. 431] та «принципи поетики активного романтизму», де знайшли місце не лише пригоди звіроловів, а й «ідейне й політичне спрямування» [6, с. 432]. Ю. Шевельов міркує про романтизм «Тигроловів» І. Багряного, у якому на відміну від «Старшого боярина» Осьмачки головними у репрезентації цієї домінанти є герої, «мужні, чесні, безмежно відважні, віддані своїй батьківщині [...] як це і личить їм за законами пригодницького жанру» [7, с. 427]. Попри екзотичне тло, саме носії образу «вольової й напористої української людини» перебувають у центрі письменницької уваги як своєрідний ідеал – бо лише такий здатний подолати систему [7, с. 427]. У цьому творенні ідеалу для занурення й подальшого успішного виведення з тяжких

життєвих обставин можна виявити певний конфлікт із дійсністю письменника, який перебував поза межами срср тривалий час і ніби як не міг дорівнятися до власних персонажів.

Однак навіть у неохвальних матеріалах щодо драматичної повісті «Морітурі» (1947) подекуди знаходимо те, що підсвічує найбільш видатні риси творчості І. Багряного, як от «життєвий досвід советського політичного каторжанина, знання людей і справжніх людей в обставинах пресу НКВД». Як зауважує Гр. Шевчук, «такі дрібнички в художньому творі важать дорожче, ніж золото» [7, с. 439], що підкреслює антитоталітарне значення психоавтобіографічної [12] прози митця з художньо-документальними текстовими ілюстраціями доби. У своїй відповіді на критику І. Багряний якраз і підтверджує свою увагу до деталей, засновану на реальному досвіді: «На думку Г. Шевчука, єжовщина – це 1937 рік. Хіба? Вперше чую. Я, людина, яка всю єжовщину відчула на власній шкірі, вперше про це чую» [7, с. 442].

На цьому етапі творчості В. Гришко визначає «силу художнього таланту» письменника саме в його інтуїції, застосованій для відбору й організації життєвого матеріалу, але похибки можуть траплятися, коли публіцистичність і тенденційність переважають над «літературно-художнім утіленням» [7, с. 453]. Персонажі драматичних творів І. Багряного здебільшого створені як уособлення певної верстви для проголошення «своєї і свого народу історичної місії *заперечення й могильщика російського більшовизму*» (курсив наш – І. М.) [7, с. 458].

«Сад Гетсиманський» (1950) отримав менш однозначні відгуки, адже сумнівними рішеннями здавалися назва твору та його завершення. Л. Михида знаходить досить категоричне висловлювання У. Самчука про найменування роману: «Ви зробили “пришій кобилі хвіст” з назвою “Сад Гетсиманський” [...] у зміст дійсного саду Гете. і Вашої книги, яку Ви охрестили цим іменем вложені не лише не рівновартні ідеї, але і взагалі там нема нічого подібного» [8, с. 11]. Ю. Шевельов негативно оцінив фінал роману зі ствердженням, що той абсолютно не відповідає «суворому стилю середини книги» [8, с. 11].

Однак О. Даниленко-Данилевський, Ю. Мулик-Луцик, Л. Луців та ін. надали схвальні реакції на роман, зокрема його правдиве відображення «життєвої дійсності» [7, с. 467] і монументальність у доробку митця [7, с. 472]. На думку В. Мартинця, «Сад Гетсиманський» «треба вважати автобіографічним твором» і «хронікою політв'язня» за формою [7, с. 473].

Утім В. Мартинець, за його власними словами, «політичний супротивник» І. Багряного [7, с. 477], закидає письменнику відсутність будь-якої «суспільної ідеї», зокрема й «української політичної ідеї» в цьому романі, адже «поміж тими десятками тисяч в'язнів нема ані одного [...] що боровся б за оту самостійну Україну!» [7, с. 474], а їх «змушують признаватися до зовсім фіктивних злочинів» [7, с. 475]. Думку про відірваність головного героя від «національного, українського цілеспрямування» підтримує і С. Степанівський, який концентрується на негативних рисах персонажів-українців у романі, як от службовці НКВД і зрадник-священник [7, с. 484].

Натомість особистісні аспекти розуміння відвертого дискурсу спротиву системі спростовують ці міркування. Особливу цінність мають віднайдені й проаналізовані О. Шугаєм згадки про дитинство І. Багряного, які можна вважати відправною точкою його антитоталітарної спрямованості, адже вони чітко вказують на завдану незрілій психіці травму, яка не могла не виявитися пізніше: «Я був ще маленьким 10-річним хлопчиком, як більшовики вдерлися в мою свідомість кривавим кошмаром...» [7, с. 66]; «Вони довго штрикали їх штиками і щось допитували, стріляли в лежачі скривавлені тіла з пістолів і реготались... Вони всі гидко лаялися і під старою липою посеред пасіки, коло ікони святих Зосима і Саватія, все було забризкане кров'ю. Кров усе життя стоятиме мені в очах» (курсив наш – І. М.) [7, с. 71]. Дослідник указує, що хронологічні рамки цих спогадів можуть бути зміщені, але їхня достовірність не викликає сумнівів, бо може бути підтвердженою на перетині різних джерел. Чи не тому лайка стала невід'ємною частиною більшовицького репресивного апарату в романі «Сад Гетсиманський».

Перший арешт І. Багряного стосувався видрукуваної самостійно збірки поезій із «сакраментальним» приписом «Видавництво «САМ», яке «місцеві органи політичного розшуку» витлумачили як «Спілка анархічної молоді» [7, с. 44]. Це ще не повною мірою познайомило юнака з репресивною машиною, але потенційно залишило суттєвий психічний відбиток, який набув художнього втілення в романі «Сад Гетсиманський», але в постаті не головного героя, а його батька, що «не сидівши ніколи в тюрмі і опинившись у ній, був морально роздавлений уже тим, що до тюрми потрапив [...] Він за один день постарів на десять років» [7, с. 44].

Зворушливим штрихом до біографії І. Багряного є спогади про нього як про художника й учителя малювання в образотворчому гуртку.

Однак, його робота на цій посаді тривала недовго через малюнки для завіси спектаклю, які знайдуть відображення в романі «Людина біжить над прірвою» і «негативну реакцію влади» [7, с. 57]. Це сприяло формуванню ще чіткішого образу радянської влади, що прагнула контролювати все і кожного, здатного створити щось проти неї.

Щодо суспільної ідеї стикаємося з очевидною гіперболізацією критики, але не варто поспішати із повним запереченням цієї зауваги, оскільки при практичному розгляді спадщини І. Багряного доречно поміркувати над парадигмою **антитоталітарний – нацистворчий** і співвіднесенням цих категорій у художньому та публіцистичному доробку. М. Неврлий звертає увагу саме на публіцистику як зброю митця проти радянського тоталітаризму, а також німецького фашизму, з яким І. Багряний стикається в таборі для «переміщених осіб» [11, с. 29]. Антитоталітарність цього роману не викликає сумніву й у О. Керч, яка називає твір «монографією московської інквізиції» [7, с. 488].

Попри різноманітність, а іноді й амбівалентність поглядів на творчість в цілому чи конкретні твори І. Багряного зокрема, багрянознавці спільні в одному – митець не приймав радянської влади й уважав її руйнівною силою української ідентичності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Тож, видавнича й наукова конкуренція впродовж трьох десятиліть дають підстави говорити, з одного боку, про доступ читача до доробку митця, з іншого, про появу багрянознавства як літературознавчої галузі й виокремлення кількох його напрямів: біографістики, яка дала уявлення про бурхливі перипетії його долі; вивчення особливостей поезики; герменевтичного, який виявляє біблійні корені художності, та психологоспрямованих студій, що розкривають вплив особистості митця на результати його діяльності.

Наразі маємо здобутки в дослідженні літературно-критичних джерел 20-х–50-х в діаспорному дискурсі й серйозні історико-літературні студії з середини 90-х років ХХ століття й донині в незалежній Україні, що уможливають відтворення картини несприйняття й відвертого опору письменника системі, окреслення в багрянознавстві маркерів її антигуманістичної природи.

Осмилення спрямованості, а надто, коли вона має характер спротиву імперії, тоталітаризму, разом з аналізом власне художності вимагає глибокого вивчення психосвіту митця, внутрішніх закономірностей, які спричинили саме такий тип мислення й художнього бачення. Саме це і є завданням на перспективу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного : монографія. Київ : «Смолоскип», 2005. 167 с.
2. Сподарець М. Іван Багряний: письменник і громадянин. Харків : ХДУ, 1996. 96 с.
3. Череватенко Л. «Ходи тільки по лінії найбільшого опору і ти пізнаєш світ» (Життя і творчість І. Багряного (1907–1963)). *Дніпро*. 1990. № 12. С. 61–76.
4. Клочек Г. Романи Івана Багряного «Тигролови» і «Сад Гетсиманський» : навч. посіб. Кіровоград : Степова Еллада, 1998. 136 с.
5. Михида І. Екскурс часописами «Уж» та «Червоний клич» (1928–1929 рр.): проблема художньо-естетичних пошуків. *Наукові записки. Серія: Філологічні науки*. 2024. № 3 (210). С. 183–188.
6. Костюк Г. Іван Багряний. У світі ідей та образів : вибране : критич. та іст.-літ. роздуми 1930–1980. Мюнхен : Сучасність, 1983. 473 с.
7. Шугай О. Іван Багряний: нове й маловідоме. Есеї, документи, листи, спогади, нотатки, фактори. Кн. 1. Київ : Смолоскип, 2013. 960 с.
8. Михида Л. Нові сторінки в історії написання роману І. Багряного «Тигролови». *Література. Фольклор. Проблеми поетики* / під загал. ред. А. Козлова, Г. Семенюка. Київ : Твімінтер, 2009. Вип. 34, ч. 1. С. 327–344.
9. Геращенко О. Питання стильової своєрідності поезії Івана Багряного в оцінках критиків і літературознавців. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Філологія*. 2013. № 1048, вип. 67. С. 217–221.
10. Нитченко Д. Літературна спадщина І. Багряного. Багряний І. Листування. У 2 т. Т. 1. Київ : Смолоскип, 2002. С. 9–25.
11. Неврлий М. Маланюк і Багряний: дві концепції визволення України. *Слово і час*. 2003. № 10. С. 28–34.
12. Михида С. Психопоетика українського модерну : Проблема реконструкції особистості письменника. Кіровоград : «Поліграф–Терція», 2012. 357 с.

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу CC BY 4.0

Дата першого надходження статті до видання: 16.07.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 15.10.2026